

ВИВЧЕННЯ МОТИВАЦІЇ ЕЛЕКТОРАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ У МЕЖАХ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ПІДХОДУ ДО ЇЇ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті аналізуються основні теорії вивчення мотивації електоральної поведінки у межах соціально-психологічного підходу. Найбільшу увагу приділено дії механізму «лійки причинності» (Е. Кемпбелл, Ф. Конверс, У. Міллер, Д. Стоукс), теорії політичної підтримки (Д. Істон, Дж. Денніс) та захисним механізмам ідентифікації.

Ключові слова: соціально-психологічні теорії, біхевіоризм, електоральна поведінка, партійна ідентифікація, соціалізація, політична свідомість.

В статье анализируются основные теории изучения мотивации электорального поведения в рамках социально-психологического подхода. Большое внимание уделено действию механизма «воронки причинности» (Э. Кемпбелл, Ф. Конверс, У. Миллер, Д. Стоукс), теории политической поддержки (Д. Истон, Дж. Деннис), а также защитным механизмам идентификации.

Ключевые слова: социально-психологические теории, бихевиоризм, электоральное поведение, партийная идентификация, социализация, политическое сознание.

In the article have been analyzed the main theories of studying electoral behavior motivations within the frames of social and psychological approach. The most attention have been paid to the action of the mechanism «funnels of reasons» (E. Campbell, F. Converse, U. Miller, D. Stouks), the theory of political support (D. Iston, J. Dennis) and protecting mechanisms of identification.

Key words: social and psychological theories, behaviourism, electoral behaviour, identification of a party, socialization, political consciousness.

Для сучасного етапу розвитку українського суспільства характерні трансформаційні процеси насамперед у царині суспільних цінностей та ідеалів. Са-

ме активна переоцінка політичних та соціокультурних ідеалів, подекуди перевиривання послідовності у передачі соціокультурного та політичного досвіду призводять до ідеологічного вакууму та ціннісно-нормативної кризи. Такий стан речей зазвичай викликає різноманітні модифікації у взаємовідносинах людей з державою, політичною сферою загалом, що призводить до значних змін у політичній мотивації громадян, що, у свою чергу, впливає на формування їхньої політичної культури, процеси соціалізації та ідентифікації.

У кожній з наукових дисциплін накопичено певний досвід вивчення мотивації особистості у властивому тільки для неї ключі й характерними методами. Виходячи із соціологічної моделі особи, представленої насамперед у поєднанні її соціальних ролей, статусів, соціологи розробили низку теоретичних концепцій, які поглибили уявлення про феномен самовизначення і самореалізації особи, її ціннісні орієнтації, життєві шляхи, плани та перспективи, мотиви поведінки (В. Л. Осовський, І. М. Попова, А. О. Ручка, В. Ф. Черноволенко, В. О. Ядов та ін.).

Соціальні психологи ввели до наукового обігу низку плідних ідей, пов'язаних із поведінкою людей в групах, у тому числі великих соціальних спільнотах. Вченими проаналізовано соціальні механізми та розглянуто умови впливу спільнот на особу, а також накопичено масив знань, пов'язаних з життєдіяльністю особи у соціальному просторі й часі. Ці проблеми знайшли своє відображення у працях Г. М. Андрєєвої, С. Брехарі, О. І. Горячевої, О. Г. Злобіної, Н. І. Соболевої, Л. В. Сохань, В. О. Тихоновича, К. В. Шорохової та ін.

Прихильники соціально-психологічних (індивідуально-психологічних) теорій зосередили свою увагу на дослідженні глибинних психологічних детермінант електоральної поведінки, найбільш широко використовуючи для аналізу соціально-політичних явищ положення біхевіоризму, когнітивізму, гуманістичної психології та психоаналізу.

Мета нашого дослідження – проаналізувати існуючі мотиваційні теорії електоральної поведінки у межах соціально-психологічного підходу з урахуванням новітніх тенденцій.

Відповідні дослідження можна поділити на дві групи. У межах першої досліджуються механізми політичної ідентифікації (формування політичного я-образу), другої – механізми захисту ідентичності (я-образу та ми-образу) в політичній взаємодії, психологічний аналіз механізмів яких відбувається насамперед у парадигмах психоаналізу та когнітивізму.

В основу першої моделі покладено ідею про те, що провідним механізмом політичної активності громадян є механізм партійної або політичної ідентифікації як центральної категорії соціально-психологічного підходу. Партійна ідентифікація тісно пов'язана з ідеологічною ідентифікацією (яка досліджується у межах соціологічної теорії електоральної поведінки). Проте в основу політичного вибору покладено насамперед ідентифікацію з потенційними об'єктами вибору – політиками або партіями. Результатом партійної ідентифікації стає формування «ми-образу» не із соціальною групою (як у соціологічній теорії), а з референтним кандидатом чи партіями.

Загальновідомо, що на характер і мотивацію електоральної участі різні чинники впливають не однаково. Як зазначає на основі аналізу «моделі американського виборця» українська дослідниця Н. Ю. Ротар, науковці використали поняття «лійки причинності», у найширшій частині якої знаходяться найменш значимі для електорального вибору чинники, у найвужчій – ті, що впливають на нього безпосередньо. Лійка причинності має власну вісь – часовий вимір, що підкреслює здатність громадянина як суб'єкта виборчого процесу аналізувати політичний процес з наближенням дня голосування та відкидати або зневажати неістотні фактори. Відтак коротко механізм її дії можна зобразити так: вузька частина – це вихід, акт голосування, найширша – за бажанням дослідника може відсунутися на будь-яку відстань від моменту голосування, аж до періоду первинної соціалізації людини. На думку Н. Ю. Ротар, рівень соціально-економічних умов формує політичні протиріччя в межах економічно-соціальної структури суспільства та історичних традицій політичного процесу, визначаючи формат партійної системи та особливості формування партійних ідентичностей. Однак він безпосередньо не впливає на електоральний вибір у момент голосування, а є свого роду підґрунтям для формування наступного рівня – рівня ціннісних орієнтацій¹. Тут постає так звана проблема вибору «останнього моменту», яка засвідчує стійку невизначеність уподобань значної кількості виборців напередодні виборів, а відповідно – складність передбачення остаточного результату активності громадян.

Проте саме у межах другого рівня, продовжує Н. Ю. Ротар, відбувається усвідомлення людиною/групою ціннісного сегмента електорального вибору, який формується під впливом соціально-економічних чинників на соціально-групову і партійну лояльність. Рівень ціннісних орієнтацій формує третій рівень – рівень політичних установок. Центральним фактором, який визначає особливості формування та реалізації політичних установок, є партійна ідентичність, яка допомагає людині споживати політичну інформацію і слугує свого роду фільтром у врахуванні інших чинників електоральної участі².

Першими в політико-психологічній практиці дію цього механізму дослідили 1960 р. американські вчені з Мічиганського університету Енгус Кемпбелл, Філіп Конверс, Уорен Міллер і Дональд Стоукс у праці «Американський виборець», присвяченій аналізу президентських виборів у США 1952 р. та 1956 р. Вони запропонували нову теорію, яка повинна була допомогти у вивченні електоральної поведінки і забезпечити бачення, яке досить часто суперечить електоральним прогнозам, які почасті лише «...перевіряють наше розуміння послідовних подій, які призводять до залежної поведінки»³.

Друга функція цієї теорії – розв'язання проблеми причинності, яка виникає, коли йдеться про мотивацію окремого випадку голосування, а кожен такий випадок – це складна система подій. Інструментом для розв'язання цієї проблеми і стала «лійка причинності», про яку йшлося вище.

Автори вибудували трьохкомпонентну мотиваційну модель політичної поведінки виборців, яка включала партійну ідентифікацію особистості, специфіку політичної платформи політика або партії, партійну приналежність кандидата тощо⁴. Отже, на думку А. Кемпбелла, політичний вибір громадяня

детермінується взаємодією варіацій трьох соціальних установок. Найголовнішу роль серед них відіграє партійна ідентифікація індивіда як ключовий чинник електоральної активності громадян, тоді як наступні – ставлення виборця до виборів і почуття, які громадяни відчують щодо кандидатів, – відносно нетривкі та мінливі характеристики.

Партійна ідентифікація – це здатність орієнтуватися у масиві політичної інформації та визначатися з партійними перевагами і уподобаннями. Водночас вона не передбачає «прив'язки» виборця до політичної партії: будучи її палким прихильником, громадянин може проголосувати за іншу партію, тому що, наприклад, зорієнтувався у масиві різномірної політичної інформації.

Ідентифікація виборців, як найбільш усталений із зазначених вище трьох чинників, впливає на два інші регулятори електорального вибору. При цьому «зліпка причинності» не формується додаванням цих чинників, а є їх синтезом.

Автори мічиганської моделі при цьому велику увагу приділяють дослідженням колумбійських вчених. «Психологічна природа партійної ідентифікації вимагала акцентуації на соціально-психологічних проблемах, проте політичні відносини між окремими громадянами і соціальною групою теж стали основним змістом мічиганських досліджень, оскільки мали багато спільного з новаторськими дослідженнями партійної ідентифікації. Крім того, щонайменше сім глав «Американського виборця» були присвячені соціологічним питанням»⁵. Тому даний підхід, який часто називають індивідуально-психологічним, у авторів «Американського виборця» все ж таки отримав назву «соціально-психологічного».

Отже, адепти мічиганської моделі вважають, що в політичній діяльності домінує партійна ідентифікація людини, яка є результатом або похідною від політичної соціалізації, а мотиви політичної діяльності є виключно партійно-ідеологічними.

Звичайно, політичну ідентичність можна цілеспрямовано формувати, заздалегідь з'ясувавши, про який вид політичної ідентичності йдеться – референтної чи персоніфікованої, а вже потім використовувати певний спосіб її формування: включення у взаємодію, включення в політичну організацію тощо. У будь-якому випадку, на думку українського дослідника О. Чувардинського, завдяки діяльності політичних партій відбувається політична соціалізація і політична мобілізація громадян, формування у них якостей і навичок участі у владних відносинах. Партії надають громадянам ресурси для політичної участі, створюють політичну інфраструктуру взаємодії між громадянським суспільством і державними органами, між політичними лідерами і громадянами. Боротьба партій на виборах забезпечує плюралістичний характер політичного процесу в системі ліберальної демократії⁶.

На думку представників символічного інтеракціонізму, формування політичних уподобань особистості відбувається в процесі політичної соціалізації, яка є результатом міжособистісного спілкування, через спільну групову діяльність, у процесі якої людина поступово отожднює себе з певною партією, організацією і починає реагувати на події відповідно до її поглядів та настанов. Т. Парсонсом, Дж. Мідом, Ч. Кулі було розпочато дослідження

політичної культури як процесу інтеграції індивіда до соціально-політичного середовища через інтеріоризацію загальноновизнаних ролей. При цьому найбільшу увагу було зосереджено на опосередкованому впливі на політичні вподобання «маргінальних» для політичних процесів чинників — сім'ї, духовних цінностей, найближчого оточення тощо. Засвоєння та підтримка особистістю норм, стандартів поведінки, політичних цінностей та орієнтирів дає можливість безболісно адаптуватися в політичній системі. Причому вирішальна роль у соціалізації індивіда відводиться так званим первинним групам, які характеризуються неформальними, інтимними і довірливими міжособистісними стосунками⁷. Прихильники теорії стверджують, що симпатії до певних партій та ідеологій є не стільки свідомими виявами електоральної активності, скільки наслідками ранньої соціалізації індивіда. Партійна ідентифікація передається від покоління до покоління у процесі соціалізації і допомагає орієнтуватися у сфері політики. Набуваючи певної партійної ідентифікації, людина може зберегти її впродовж усього життя і на її вибір різні події можуть впливати не так уже і часто. Тут дослідники суголосні з батьками-засновниками мічиганської теорії: «Під час наших досліджень вплив партійної ідентифікації на ставлення до елементів світу політики, які сприймаються людиною, був значно вагомішим, ніж вплив цього відношення на саму ідентифікацію [...]. Нам відомо, що люди, які ідентифікували себе з однією з партій, зазвичай зберігали свою партійну прихильність упродовж усього дорослого життя»⁸.

Саме в сім'ї формується партійна лояльність, політична віра і розуміння громадянського обов'язку, які відіграють істотну роль у політичній активності. Ці поняття є центральними категоріями теорії «політичної підтримки», розробленої Д. Істоном та Дж. Деннісом, та рольової теорії політики, які традиційно відносять до позитивістських.

Наприкінці 50-х – початку 60-х років політологи ставили перед собою завдання розвинути ідеї основоположників системного методу дослідження політики Т. Парсонса та Р. Мертона. К. Дойч, Г. Алмонд, Д. Істон, Дж. Денніс, Ф. Грінстайн, Дж. Торн, Р. Хесс та інші американські дослідники прагнули побудувати наукове, позбавлене суб'єктивізму та ідеологічної тенденційності вчення про політику.

Однією з найвідоміших політико-психологічних концепцій цього напрямку стала теорія «політичної підтримки», розроблена американськими політологами Д. Істоном і Дж. Деннісом, яка базувалася на кількох фундаментальних припущеннях.

Так, центральна ідея Д. Істона – можливість формування у громадян базових цінностей, які проявляються в лояльності до влади, в довірі до держави та патріотичному ставленні до своєї країни. Основою політичних переконань особи є загальні настанови, засвоєні в дитинстві, і подальше ставлення до політичної влади й держави тісно пов'язане з дитячим досвідом⁹. Характерно, що особистість дослідників майже не цікавила. Головне – робота політичної системи, яку можна було забезпечити тільки тоді, коли її вимоги засвоюються на ранньому етапі соціалізації. Політичні установки дорослих є кінцевим продуктом попереднього навчання: «...базові дитячі почуття важче витісняються

і змінюються, ніж набуті пізніше [...] У моменти криз ймовірно повернення особистості до своїх базових уявлень»¹⁰. Теоретики «політичної підтримки» переконані також і в тому, що сукупність установок та активності громадян впливає на уряд і політичне життя країни, визначаючи насамперед стабільність. Центральна ідея концепції: базові цінності підтримки залишаються і виявляються у лояльності до влади, довірі до держави, симпатії до національного прапора, ідентифікації зі своєю країною.

Іншим різновидом функціоналістської теорії стала «рольова теорія політики», яка пояснювала політичний процес за допомогою поняття «ролі». 70–80-і роки стали періодом модернізації політичних систем багатьох країн, що вимагало мобілізації нових верств населення, раніше виключених з політичної діяльності. Необхідність рекрутування нових членів до політичних партій та організацій вимагала й розробки нових теорій. На жаль, роль учасника політичного процесу не зводиться до простої адаптації громадянина до політичної системи, пасивного засвоєння наявних зразків. Не спрацьовують і нормативні рольові приписи.

У будь-якому випадку більшість сучасних дослідників надає перевагу саме першій групі теорій у соціально-психологічній концепції. Електоральна поведінка розглядається як експресивна, але об'єктом, з яким солідаризується виборець, стає не конкретна соціальна група, а власне партія. Людина зазвичай голосує за ту саму партію, що і її батьки. Такий вибір партії є важливою індивідуальною цінністю, від якої дуже важко відмовитися, навіть якщо останнього вимагають реальні обставини. Дослідження в США виявили, що часто виборці приписують партіям власні установки, навіть якщо вони не відповідають дійсності, тому соціально-психологічний підхід на Заході традиційно вважається найдієвішим для вивчення мотивацій політичної (електоральної) поведінки. Але вона зорієнтована на суспільства з усталеною політичною системою і невеликою кількістю парламентських партій. За великої кількості політичних партій, що характерно для більшості країн на пострадянському просторі, соціально-психологічний підхід не може чітко обґрунтувати особливості електоральних уподобань громадян. Хоча, як зазначає російський дослідник Г. Голосов, соціологічні і соціально-психологічні теорії можуть відігравати значну роль на пострадянському просторі, оскільки вони зосереджуються на механізмах політичної ідентифікації і приєднання до більшості¹¹ з метою формування політичного «я-образу» суб'єкта і бажаного «ми-образу» шляхом ідентифікації з політиком чи партією.

Щодо формування партійних ідентичностей та їх впливу на електоральну участь у посткомуністичних суспільствах сучасна українська дослідниця політичної участі Н. Ю. Ротар з опорою на західні першоджерела виокремлює три підходи:

– підтримка партій у період транзиту безпосередньо не пов'язана з політичними позиціями виборців та формуванням масових партійних ідентичностей, що пояснюється існуючим досвідом політичної участі та несформованістю структур громадянського суспільства¹²;

– формування політичних ідентичностей у посткомуністичних країнах здійснюється під впливом модернізаційного фактора, який визначає специфіку нових політичних інститутів¹³;

– у постсоціалістичних суспільствах формується значна кількість соціально-політичних розколів, які визначають як структуру електорального простору, так і партійні ідентичності окремих виборців¹⁴.

Друга група наукових розвідок у межах соціально-психологічних теорій присвячена механізмам захисту «я-образу» виборців у політиці, що було започатковано фрейдистською теорією захисних механізмів.

З. Фрейд взагалі скептично ставився до можливості і здатності людей ефективно свідомо, або ж раціонально, контролювати свої вчинки. Він запропонував розумовий досвід поділити на свідомий і підсвідомий, а структуру особистості – на частини, які ворогують між собою: Воно, Его і Суперего. Коли розумна частина Его поступається самолюбній, тій, яка бажає лише задоволення (Воно), людина впадає в істеріку. Якщо перемагає Суперего, людина стає безсвідомим, пригніченим соціальним автоматом, який робить лише те, чого вимагають інші.

Так, одним із головних факторів участі громадян у виборах авторами соціологічно-психологічної моделі було визнано вплив на особистість з боку ЗМІ та референтних груп (сім'ї, найближчого оточення тощо), а також прагнення психологічно приєднатися до більшості. Цей механізм активно вивчався у теоріях пропаганди, де отримав назву ефекту «переможця» або «вагона з оркестром» («bandwagon effect»). Тому в більшості країн заборонено оприлюднювати статистичні дані рейтингів кандидатів та партій, різноманітні соціологічні прогнози напередодні виборів, під впливом яких пересічний громадянин може змінити власний вибір.

Теоретики пропаганди використовували фрейдизм для досить-таки песимістичних прогнозів. Зазначалося, що пропаганда буде найдієвішою у випадку безпосередньої апеляції до Воно і спонукання його пригнітити Его. На основі поєднання елементів біхевіоризму та фрейдизму часто створювалися теорії, які вважали, що індивід не здатний на раціональний самоконтроль, тобто надто вразливий до маніпуляцій. Зовнішнє стимулювання і Воно можуть викликати вчинки, яким Его і Суперего не зможуть завадити. Згодом Его просто обдумає вчинки, яким він не міг запобігти, а тому відчуватиме лише провину. Відтак можна вплинути навіть на найбільш освічену і мислячу частину суспільства¹⁵.

Практичне втілення цієї теорії дало змогу виділити основні соціально-психологічні механізми захисного характеру, які відіграють істотну роль у захисті ідентичності особи, зокрема у політиці: психологічні механізми проекції, заміщення, ізоляції, отождолення, раціоналізації, ескапізму, компенсації, переносу та інші¹⁶.

Так до аналізу електоральної поведінки залучаються провідні психологічні напрями, концептуальні основи яких дали змогу поглибити розуміння основних механізмів і детермінант поведінки особистості та продовжити дослідження в політико-психологічному аспекті.

Основна ідея класичного біхевіоризму – безпосередній вплив на поведінку індивіда середовища: S – R (стимул – реакція). При такому підході значення ситуаційних чинників превалює над внутрішньою активністю індивіда.

Радикальні різновиди біхевіоризму використовують формулу «стимул – реакція» насамперед для контролю над поведінкою індивіда або для «модифікації поведінки». Американський психолог Б. Скіннер так формулює цю думку: «Помилково вважати, що проблема полягає в тому, як звільнити людей. Вона полягає в тому, щоб покращити контроль над ними»¹⁷.

Саме представники радикального біхевіоризму запропонували теорію «роботизації політики», розглядаючи політичну соціалізацію як біологічний процес адаптації організму до середовища. На всі політичні стимули людина реагує механічно, на основі вироблених рефлексів, а тому основна мета – контроль за ними. Сутність і спрямованість політичної поведінки розуміються лише як результат дії «комплексів підкріплення», варто лише ретельно зважити пропорції покарань і заохочень, тобто стимулів, щоб отримати бажану реакцію¹⁸. У такому випадку людина – лише гвинтик у політичній машині. Звідси й інженерний підхід до налагодження роботи цієї машини, і сієнтизм, і технократизм тощо.

Новітні дослідження в межах української науки підтверджують ключову роль соціально-психологічних механізмів електоральної поведінки в умовах пострадянської багатопартійності та доводять існування нових суб'єктивних і об'єктивних чинників, які зумовлюють електоральну активність або пасивність. При цьому актуальність соціально-психологічної теорії електоральної поведінки, як уже зазначалося, знижується організаційною нестабільністю самих політичних партій і відповідно – нестабільними партійними ідентичностями громадян. Тому переважна більшість дослідників зосереджує увагу насамперед на особистості політичного лідера, повертаючись до концепції харизматичного лідера М. Вебера. Науковці тлумачать ставлення виборця до кандидата як ідентифікацію з політиком або партією, що підкріплюється механізмами політичної раціоналізації. Водночас варто пам'ятати, що до раціональності в політиці М. Вебер відносив занепад традиційних норм узаконення і заміну харизматичного лідерства партійною машиною. Суспільство, в якому, на думку М. Вебера, переважає формальна раціональність – це таке суспільство, де нормою є раціональна (розумно-раціональна) поведінка. Всі члени такого суспільства поводяться так, щоб раціонально і для спільної користі застосовувати і матеріальні ресурси, і технології, і гроші. Російський психолог О. Лабковська під зовнішньою мотивацією розуміє вплив політичної реклами, діяльність «продуцентів соціального впливу», ефект приєднання до більшості та закономірне регулювання виборів. Значущими регуляторами політичної поведінки індивіда дослідниця вважає механізми стереотипізації і раціоналізації¹⁹, які й відіграють найбільшу роль у процесі захисту, підкріплюючи ідентифікацію з політиком або партією механізмами політичної раціоналізації.

На думку сучасних російських політологів, «раціональність у політиці проявляється у здатності вибору засобів, які відповідають цілям, постановці і вибору цілей самим суб'єктом політичної дії, у його прагненні володіти повнішою, досконалішою інформацією. Політичне життя водночас наповнене і

моментами відкритої ірраціональності, що проявляється в домінуванні емоцій, невідповідності засобів і результатів цілям політичної діяльності, його дезорганізації, і тиску утопічних та навіть містичних елементів свідомості»²⁰.

Подальші дослідження електоральної поведінки сприяли визначенню більш «прихованих» соціально-психологічних механізмів. Очевидно, що такий підхід вимагав розширення традиційного розуміння соціально-психологічних механізмів політичної свідомості.

Водночас уже наприкінці 60-х – на початку 70-х років ХХ століття, коли в більшості розвинених країн почалося відчутне послаблення у зв'язках між традиційними партіями та їх виборцями і майже повністю нівелювалися постулати класових теорій, стала очевидною деяка обмеженість соціально-психологічної та соціологічної моделей. Крім того, розподіл соціальних статусів у електоратах і партійна ідентифікація завжди вважалися явищем досить стабільним, тому такі теорії навряд чи змогли б пояснити причини істотних електоральних зсувів, що вимагало відтак пошуку більш адекватних суспільним реаліям підходів.

1. Pomar H. Ю. Участь громадян України у циклічних політичних процесах трансформаційного періоду. – Дис... дркт. політ. наук. – Чернівці, 2007. – С. 64–65. **2.** Там само. – С. 65. **3. Campbell A., Converse P. E., Miller W. E., Stokes D. E.** The American Voter. New York, 1960, – р.19. **4. Campbell, A., Gurin, G., and Miller; W. E.** The Voter Decides. Evanston, 1957, 390 p. **5. Миллер У.** Политическое поведение: вчера и сегодня // Политическая наука: новые направления / Под ред. Р. Гудина и Х.-Д. Клингеманна. М., 1999. – С. 300. **6. Чувардинський О.** Групи інтересів у громадянському суспільстві: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=70&c=1625> **7. Кантонов Э. А.** Социология ХХ века. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 509 с. **8. Campbell A., Converse P. E., Miller W. E., Stokes D. E.** The American Voter, p. 135. **9. Истон Д.** Дети в политической системе: основа политической законности / Д. Истон, Дж. Деннис // Вестник Московского университета. – Серия 18. Социология и политология. – 2001. – № 3. – С. 76–80. **10.** Провідні школи та напрямки сучасної політичної психології: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://polit-psihologija.ru/?p=7> **11. Голосов Г. В.** Поведение избирателей в России: теоретические перспективы и результаты региональных выборов // Полис. – 1997. – № 4. – С. 44–56. **12. Rose R., Mishler W.** Negative and positive party identification in post-communist countries // Electoral studies, 1998, vol 17, № 2, p. 217–234. **13. Duch R.** Participation in the democracies of Central and Eastern Europe: Cultural versus rational choice explanations // The postcommunist citizen. Ed. by Barnes S. H., Simon J. Budapest, 1988, p. 195–217; **Duch R.** Participation in the new democracies of Central and Eastern Europe: Cultural versus rational choice explanations // The postcommunist citizen. Ed. by Barnes S. H., Simon J. Budapest, 1998, p. 117–137; **Duch R. M.** The electoral connection and democratic consolidation // Electoral studies, 1998, vol 17, № 2, p. 149–174. **14. Vannicelli L.** Political participation, pluralist democracy and freedom in the constitutional state // Annales Universitatis Mariae Curie-Sklodowska. Lublin, 1989–1990, vol. 36, s. 329–339. **15. Бакулев Г. П.** Массовая коммуникация: западные теории и концепции. – М.: Аспект-пресс, 2005. – 176 с. **16. Фрейд А.** Психология «Я» и защитные механизмы / Пер. с англ. – М.: Педагогика-Пресс, 1993. – 144 с. **17.** Провідні школи та напрямки сучасної політичної психології: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://polit-psihologija.ru/?p=7> **18. Хелл Л., Зиглер Д.** Теории личности (Основные положения, исследования и применение). – СПб.:

Питер Пресс, 1997. – 608 с. **19.** Лабковская Е. Б. Психологические детерминанты поведения избирателей в ситуации политических выборов. – Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05. – СПб., 1996. – 21 с. **20.** Демидов А., Федосеев А. Основы политологии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Demid/11.php